

Станіслав Черкасов

Документальний комплекс синодальних актів як джерело до вивчення історії Реформації в Польщі XVI–XVII ст.

Stanislav Cherkasov

Documentary Complex of the Synod Acts as a Source for Study of the Polish Reformation History of the XVI–XVII c.

The article describes the documentary complex of the synod protocols as a component of a source base of the Polish Reformation history. The informative potential, sapidity degree and multisubjectiveness of the analyzed type of sources are revealed, the contribution of the experts to its scientific research is outlined.

Keywords: Reformation, Protestantism, Polish Kingdom, Historical Source, Documentary Complex

Охарактеризовано документальний комплекс синодальних протоколів як складову частину джерельної бази з історії польської Реформації. Проаналізовано інформаційний потенціал, ступінь репрезентативності та політематичність змістовного наповнення досліджуваного виду джерел, окреслено експертний внесок дослідників до проведення їх наукової розробки.

Ключові слова: Реформація, протестантизм, Польське королівство, історичне джерело, синод, протокол, документальний комплекс

Протестантська Реформація становить комплексне суспільно-політичне явище, в якому закладені ідеологічні, соціальні, політичні та економічні детермінанти трансформаційних зрушень епохи раннього Нового часу. Виступаючи невід’ємною складовою історії Східної Європи XVI–XVII ст., Реформація в Польщі сформувала регіональну модель свого розгортання, відмінну від західноєвропейських зразків. Аналіз документального матеріалу цього періоду дозволяє не тільки реконструювати її перебіг, але і визначити масштаб, характер і межі впливу реформаційних перетворень у їх просторово-темпоральних параметрах.

Висвітлюючи стан розробки досліджуваного питання в історіографії, зазначимо, що звернення до текстів синодальних протоколів є обов’язковим елементом практично всіх розвідок, присвячених історії польського реформаційного руху. Широке використання цієї групи документів є характерною ознакою праць С. Кота¹, Я. Тазбіра², В. Урбана³. Проте, незважаючи на високий ступінь інформативності, синодальні акти тривалий час не були предметом спеціальних історичних та джерелознавчих досліджень.

Вагомий внесок до публікації джерел з історії Реформації в Польщі здійснила дослідниця М. Сіпайло⁴. Проте, необхідно констатувати практичну відсутність ґрунтового аналізу інформативних можливостей цієї групи документів не тільки в рамках вітчизняної, але і польської історіографії. Метою пропонованої статті є характеристика протоколів протестантських синодів в Польщі XVI–XVII ст. як складової частини джерельної бази з історії польської Реформації.

Перші етапи становлення польського реформаційного руху відображають переважно зовнішні свідчення про початок поширення протестантизму в Польщі, серед яких чільне місце займають акти королівської влади. Спрямовані проти експансії та розвитку Реформації, королівські едикти фіксували процес її генезису, шляхи та масштаб поширення відповідно до характеру застосованих запобіжних заходів⁵. Поява документального матеріалу протестантського походження датується початком 50-х років XVI ст. і є прямим наслідком оформлення організаційної структури релігійних громад. Оскільки вищу владу в протестантській церковній організації здобуває синод, саме його рішення та постанови отримують юридичну силу, а результати засідань належним чином протоколюються. За адміністративно-територіальним підпорядкуванням протестантські синоди розподілялись на дистриктові, провінційні та генеральні. Останні володіли вищою адміністративною юрисдикцією та іноді набували міжконфесійного характеру. Так, статус генеральних належить синодам, проведеним у Кшьонзі (13–19. 09. 1560 р.), Владзіславі (21–25. 09. 1561 р.; 19–20. 06. 1583 р.), Кракові (29. 09. – 01. 10. 1573 р.; 07. 05. 1576 р.; 21. 09. 1579 р.), Пьотркові (1–3. 06. 1578 р.), Баранові (03. 05. 1604 р.), Белжицах (19–24. 09. 1613 р.).

Загальний масив збережених синодальних протоколів складає лише частину оригінальних матеріалів, значну кількість яких було втрачено. Понесені втрати не в останню чергу пов'язані із навмисним знищенням католицькою шляхтою документів, які засвідчували відступ від церкви їх предків та дискредитували репутацію шляхетського роду, бездоганність якої відстоювалась. Одночасно суттєвий вплив на документування синодальних засідань здійснювали внутрішні чинники. Так, після смерті лідера польського кальвінізму Я. Ласького у 1560 р. організаційна структура протестантських громад зазнала суттєвих трансформацій. Догматичні суперечки, раніше стримувані високим особистим авторитетом реформатора, набувають загрозливого характеру, порушуючи як регулярність проведення синодів, так і традицію їх протоколювання. Суттєво позначився на стані джерельної бази розкол кальвіністського табору 1562–1565 рр. та його розпад на так звану Меншу церкву (лат. *Ecclesia Minor*), представлену новоутвореною течією польських

братів, та Більшу церкву (лат. *Ecclesia Maior*), яка продовжувала сповідувати догмати класичного кальвінізму. Іноді брак джерел про синодальні рішення поступається появі їх текстової варіативності. Наприклад, опис ходу засідання генерального Сандомирського синоду від 9–14 квітня 1570 р. дійшов до нас у трьох версіях. Наявність альтернативних поглядів дає можливість здійснювати компаративних дослідження.

Незважаючи на те, що до наших днів не збережено протоколи краківських синодів, регіон Малопольщі є найбільш репрезентативно представленим у загальній кількості тих джерел, які знаходяться у нашому розпорядженні. Окремі протоколи були зібрані й частково систематизовані кальвіністським теологом і дослідником польської Реформації А. Венгерським (1600–1649). Отримані матеріали були використані істориком для написання узагальнюючої праці під назвою «*Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias*»⁶, причому деякі фрагменти рукописів XVII ст. були включені до тексту книги майже без змін, із мінімальним ступенем авторського втручання. Акти ранніх малопольських синодів містить віднайдена у Слуцьку в 1873 р. рукописна книга, яка зараз зберігається у фондах Головного Архіву Давніх Актів у Варшаві⁷. До власності архіву належать також 3 книги Люблінського дистрикту, перша з яких охоплює синоди 1560–1638, друга – 1636–1676, третя – 1676–1731 рр. і кодекс малопольських синодів. Частина архівних документів, пов'язаних із діяльністю чеських братів на польській території, було передано у 1842 р. з Варшави до Праги. Решту рукописів вивезені у 1944 р. до Німеччини. Деякі документи, віднайдені після закінчення Другої світової війни, були повернені до Польщі і поміщені на зберігання до Воеводського державного архіву у Познані як окремі зібрання під назвою «*Akta braci czeskich*»⁸. На сьогоднішній день переважна кількість протестантських актів знаходиться у складі фондів таких польських наукових установ, як Національна бібліотека, Бібліотека Варшавського університету, Головний Архів Давніх Актів (Варшава), Бібліотека Рачинських, Бібліотека Ягеллонського університету (Краків).

Спроби кодифікації синодальних протоколів здійснювались вже на етапі їх створення. Як приклад наведемо один із найбільш ранніх відомих нам документальних зводів, який зберігається у зібраннях Бібліотеки Рачинських (*Biblioteka Raczyńskich, Kraków*)⁹. Рукопис являє собою книгу 21×16,5 см. із проведеною фоліацією та пагінацією (716 s.; 362 k.). На першу сторінку винесено назву книги у формулюванні «*Acta fratrum Bohemorum cum ecclesiis Minoris Poloniae ab a. D. 1555 etc., quo anno primum sese mutuo coniunxerunt in conventu Cosminecensi etc.*» Нижче подано зміст, який складається з 18 позицій:

- 1) Brevis annotatio eorum, quae Cosminecensem conventum antecessere – S. 1-5.
- 2) Acta conventus Cosminecensis, in quo ecclesiae Minoris Poloniae fratribus sese coniunxerunt etc. a. D. 1555 circa festum Bartholomaei – S. 5-58.
- 3) Peregrinatio Ioannis Nigrani etc. et Ioannis Laurentii cum aliis in legatione fratrum ad ducem Prussiae a. D. 1555 – S. 59-106.
- 4) Censura Cracoviensium de Confessione fratrum et responsio fratrum ad censuram illiam a. 1556 – S. 107-122.
- 5) Acta legationis ad synodum Pinczoviensem a. D. 1556 – S. 123-153.
- 6) Tentatio Ioannis Laurentii – S. 153-154.
- 7) Acta legationis fratrum ad Polonos Minores in Wladzislaw a. D. 1557 – S. 155-222.
- 8) Acta circa conventum Goluchoviae a Polonis Minoribus indictum, ad quem fratres legatos suos miserunt, ipsi vero Poloni sese non praesentarunt etc. a. 1557 – S. 223-259.
- 9) Colloquium fratrum cum d. Francisco Lismanino Tomicis a. D. 1577 – S. 259-276.
- 10) Acta circa conventum in Chodecz a Polonis Minoribus indictum, ad quem tamen ipsi non venerunt a. D. 1558 Februarii die 8 – S. 277-292.
- 11) Censura sive iudicium professorum et theologorum ecclesiarum Helveticarum de Confessione et Apologia fratrum. Scriptum ad doctorem Franciscum Lismaninum in Poloniam a. 1557 – S. 293-314.
- 12) Acta colloquii Lipnicensis in Moravia a. D. 1558 Octobris 27 – S. 315-340.
- 13) Acta legationis fratrum in synodo Książnensi, quae convocata fuit a. D. 1560 – S. 341-384.
- 14) Acta Bużenienensis colloquii fratrum Bohemorum cum Polonis Minoribus a. D. 1561, Junii die 16 – S. 385-436.
- 15) Acta fratrum cum Polonis Minoribus circa editionem confessionis, inde colloquium Cracoviense cum catholicis et triteistis a. D. 1563 – S. 437-492.
- 16) Acta legationis ad Minores Polonos per Georgium Israelem sub finem a. D. 1556 et initium 1557 – S. 493-502.
- 17) Listy 1557 – S. 705-712.
- 18) Listy 1565 – S. 713-716.

Аналіз змісту рукопису наочно демонструє характерні особливості польських синодальних кодексів, до яких належить об'єднання різнорідних за типом матеріалів, використання поряд з латинською старопольської мови написання, дотримання хронологічного принципу впорядкування текстів. Значну інформативну цінність становить перелік учасників синоду, який є обов'язковим елементом протокольних записів і є пріоритетним джерелом

інформації з дослідження соціального складу реформаційного руху. Розподіл тексту на окремі параграфи проводився в одних випадках за проблемним принципом, в інших – за календарним. Потреби протестантських громад викликали необхідність у друкуванні деяких актів синодальних рішень вже в другій половині XVI ст.

Значна історична цінність обумовила початок наукової публікації збережених протоколів протестантських синодів та їх фрагментів. Певну частину документів, зібраних переважно у архівних та бібліотечних фондах Познані, було включено до тексту робіт польського дослідника Й. Лукашевича¹⁰. На жаль, редакційний рівень цих текстів не відповідає сучасним вимогам до видання джерел такого типу і є досить низьким. Віднайдені у Слущку синодальні протоколи опублікував у додатках до своєї праці «История Реформации в Польше» російський історик М. Любич¹¹.

Масштабність задуму відрізняла ініціативу фахівця з історії Реформації Г. Мерчинга, який запланував на початку XX ст. видання повного корпусу документів з історії польської та литовської Реформації під назвою «Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae – Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego». Попередньо запланованим було видання 12 серій, які склалися з окремих зошитів. Для синодальних протоколів було відведено всі серії з другої по дев'яту, зокрема друга серія мала містити акти синодів XVI ст., третя – генеральних синодів XVII ст., четверта – провінційних литовських, п'ята – провінційних малопольських, шоста – великопольських, а серії з сьомої по дев'яту були призначені для публікації дистриктових синодів означених провінцій. Перший зошит першої серії було видано у 1911 р., а двома роками пізніше вийшли зошити серії IV і X – «Spis synodów i sesji prowincjonalnych Jednoty litewskiej z lat 1611–1613». Синодальні протоколи були представлені лише одним зошитом, виданим вже під час Першої світової війни у Варшаві у 1915 р. – «Akta synodów prowincjonalnych Jednoty litewskiej z lat 1611–1625». Публікація останнього фактично поставила крапку у проекті створення корпусу документів «Monumenta Reformationis», який так і не було до кінця реалізовано. Початок Другої світової війни став на перешкоді втілення у життя планів польського історика С. Кота щодо відновлення видання протоколів. Збір, систематизацію та публікацію значного масиву актів протестантських синодів було здійснено лише у другій половині XX ст. істориком Марією Сіпайло з підтримкою адміністрації Бібліотеки Варшавського університету з 1966 по 1990 рр. Остання, ставши правонаступницею фондів розформованих під час німецької окупації Польщі бібліотек, отримала у своє розпорядження достатньо велику частку протестантських синодальних рукописів. Завдяки запровадженню спеціальної програми, фінансування якої було розпочато вже у

1958 р., співробітникам Варшавського університету вдалось зібрати фотокопії рукописів з інших польських і навіть закордонних архівосховищ та бібліотек. Результатом дослідницької роботи стало багатотомне археографічне видання, яке охоплює період з середини XVI по першу третину XVII ст. і складається з чотирьох томів, перший з яких містить матеріали засідань синодів 1550–1559 рр., другий – 1560–1570 рр., третій – протоколи малопольських синодів, які відбувались протягом 1571–1632 рр., четвертий – великопольських 1562–1632 рр.

Інформативні можливості зазначеної групи джерел є достатньо високими. Протоколи протестантських синодів виступають не тільки лише своєрідною хронікою польської Реформації, але і містять значний обсяг даних про сучасний їм соціокультурний контекст. Наведене твердження яскраво ілюструє відображення синодальними текстами актуальних суспільно-політичних проблем поточного часу, які стали предметом активних дискусій учасників протестантських зібрань. Так, вже на спільному синоді кальвіністів та чеських братів 1547 р. було поставлене питання про правомірність примусового залучення селян до відвідування протестантських зборів. Тему відношення до селян було відкрито на кальвіністському синоді у Владзиславі 1558 р. Третім пунктом, запропонованим до загального розгляду, стало обговорення проблеми поводження з підлеглими¹². Аріанські міністри, переважно міщанського походження, наполягали на неприпустимості використання християнином чужої праці. Так, у жовтні 1568 р. на синоді польських братів у Пелшниці Гжегож Павло і Мартін Чехович звернулись до присутніх шляхтичів із закликом припинити знушання над підлеглими селянами і розподілити з ними своє майно¹³.

На аріанських синодах цього періоду розгортається жвава полеміка, яка отримала символічну назву «суперечки про застосування меча». Лідери польського реформаційного руху Мартін Чехович, Гжегож Павло і Петро з Гонендза наполягали на забороні участі християнина у військових кампаніях і зайнятті будь-яких державних посад. Протилежне розуміння було висловлене Мартіном Кромером і Якубом Палеологом. Твір останнього під назвою «*Defensio verae sententiae*» був виданий у Литві з підтримкою аріаніна Івана Кішки. Петро з Гонендза у своєму виданому у 1564 р. творі «*De prima*» стверджував, що справжній християнин не може займати посад, які передбачають застосування насилля, а отже, не може бути не тільки воїном, але і королем, гетьманом чи суддею¹⁴. Така постановка питання викреслювала з лав справжніх християн усіх феодалів, які брали участь у військових діях і володіли наданим імунітетом на здійснення судових повноважень в рамках своїх маєтків. Поміrkована позиція щодо суспільних перетворень була зайнята

і реформатором Фаустом Социном, який унікав будь-яких проявів соціального радикалізму.

Прийняття акту Варшавської конфедерації 1573 р. висунуло на порядок денний синодальних засідань проблему визначення меж релігійної толерантності, можливості реалізації головних засад досягнутої домовленості, її практичний та теоретичний контекст. Одночасно одним із найбільш актуальних питань стає характер взаємовідносин між різними протестантськими конфесіями, наслідки Сандомирської угоди 1570 р., прояви внутрішньоконфесійного сепаратизму. Поступово, із наступом контрреформації, кількість проведених генеральних синодів неухильно зменшується. Зазнають змін як тематика обговорюваних проблем, так і організація синодальних засідань. У середовищі протестантських громад все більшої ваги набувають світські особи, які перебирають на себе практично всі адміністративні функції. У цьому відношенні показовим є приклад синодів чеських братів, які на початку XVII ст. були перетворені на зібрання міністрів-проповідників. Світські патрони церкви засідали окремо на синодах, які отримали назву дворянських. Предметом розгляду на таких зборах все частіше виступали питання економічного та юридичного характеру, фінансового та правового забезпечення життєдіяльності громади. Участь міністрів стала відверто формальною, а висловлені ними зауваження носили не більш ніж дорадчий характер¹⁵.

Окрім безпосередньо релігійного аспекту, одночасно із відтворенням історії еволюції структурної організації протестантських громад, фіксацією головних догматичних розбіжностей між ними, синодальні акти зберігають свідчення про найбільш гострі суспільно-політичні проблеми свого часу та інтерпретацію різних точок зору на їх вирішення. Протоколи можуть слугувати підставою для дослідження соціального складу польського протестантизму XVI–XVII ст., географію його поширення, напрями та головні форми політичної, просвітницької та місіонерської діяльності протестантів. Використання польської мови написання для оформлення деяких протоколів значною мірою розширює документальний комплекс пам'яток старопольських текстів.

Таким чином, ретельний аналіз значного масиву фактологічного матеріалу актів протестантських синодів надає можливість реконструювати перебіг польської Реформації та виявити вузлові аспекти суспільно-політичних трансформацій в Польщі XVI–XVII ст., скорегувавши їх оцінку. Перебуваючи на вістрі соціокультурних процесів, протестантські синоди акумулювали найбільш актуальні проблеми поточного історичного моменту, зафіксували широкий спектр суспільних настроїв, що за умови кваліфікованого використання дозволить значно збагатити інформаційний ресурс польської медієвістики в цілому та досліджень з історії польського реформаційного руху зокрема.

- ¹ Kot S. Socinianism in Poland : the Social and Political Ideas of the Polish Antitrinitarians in the Sixteenth and Seventeenth Centuries; translated from the polish by Earl Morse Wilbur. – Boston : Star King Press, 1957. – 227 p.
- ² Tazbir J. Reformacja w Polsce : szkice o ludziach i doktrynie. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1993. – 234 s.
- ³ Urban W. Chłopi wobec Reformacji w Malopolsce w drugiej połowie XVI w.; Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Nauk Historycznych. – Kraków : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959 – 320 s. – (Prace monograficzne ; t. 3). – Bibliogr. : s. 270–286.
- ⁴ Akta synodów różnowierczych w Polsce = Acta synodalia ecclesiarum Poloniae Reformatarum : [w 4 t.] / oprac. Maria Sipayłło; Biblioteka uniwersytecka w Warszawie. – Warszawa : Wydawnictwa uniwersytetu Warszawskiego, 1966. – T. 1 : (1550–1559). – 1966. – 378 s. : tabl. – Bibliogr. : s. 371–375.
- ⁵ Там само. – S. 7.
- ⁶ Regenvolscius A. Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias / Adrianus Regenvolscius. – Utrecht : Bibliopole, 1652. – 502 s.
- ⁷ AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa). – Dep. Wil. – Ks. 38.
- ⁸ Akta synodów różnowierczych w Polsce = Acta synodalia ecclesiarum Poloniae Reformatarum : [w 4 t.] / oprac. Maria Sipayłło. – Warszawa : Wydawnictwa uniwersytetu Warszawskiego, 1966. – T. 4 : (Wielkopolska 1571–1632). – 1997. – S. 10–11.
- ⁹ B.R. (Biblioteka Raczyńskich, Kraków). – Ks. 50. – Acta fratrum Bohemorum cum ecclesiis Minoris Poloniae.
- ¹⁰ Akta synodów różnowierczych w Polsce = Acta synodalia ecclesiarum Poloniae Reformatarum : [w 4 t.] / oprac. Maria Sipayłło; Biblioteka uniwersytecka w Warszawie. – Warszawa : Wydawnictwa uniwersytetu Warszawskiego, 1966. – T. 1 : (1550–1559). – 1966. – S. 11.
- ¹¹ Любович Н. История Реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарианцы : (по неизданному источнику). – Варшава : Типография Земкевича и Ноаковского, 1883. – 380 с.
- ¹² Synod we Włodzisławiu 4–15. IX. 1558 r. // Acta synodów różnowierczych w Polsce = Acta synodalia ecclesiarum Poloniae reformatarum : [w 4-ch t.] / oprac. Maria Sipayłło; Biblioteka uniwersytecka w Warszawie. – Warszawa, 1966. – T. 1. – S. 265–282.
- ¹³ Synod w Pelsznicy X. 1568 r. // Acta synodów różnowierczych w Polsce = Acta synodalia ecclesiarum Poloniae reformatarum : [w 4-ch t.] / oprac. Maria Sipayłło; Biblioteka uniwersytecka w Warszawie. – Warszawa, 1966. – T. 2. – S. 220–221.
- ¹⁴ B.R. (Biblioteka Raczyńskich, Kraków). – Ks. 50. – Acta fratrum Bohemorum cum ecclesiis Minoris Poloniae.
- ¹⁵ Akta synodów różnowierczych w Polsce = Acta synodalia ecclesiarum Poloniae Reformatarum : [w 4 t.] / oprac. Maria Sipayłło; Biblioteka uniwersytecka w Warszawie. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe uniwersytetu Warszawskiego, 1966. – T. 3 : (Malopolska 1571–1632). – 1983. – 691 s. : tabl., mapa złoż. – Bibliogr. : s. 680–683.